

Г. П. ПИВТОРАК ЯК РОЗМОВЛЯЛИ В СТАРОДАВНЬОМУ КИЄВІ?

У зв'язку з відродженням духовності народу, посиленням інтересу до нашого минулого це питання все частіше трапляється в листах на радіо й телебачення, до редакції газет і журналів. Не знаючи найелементарніших історичних фактів, деякі аматори старовини у пошуках відповіді на нього спотикаються об омонімічність терміна *русский* у сучасній російській мові, де він означає і «російський», і «руський». Плутанині значною мірою сприяє й те, що в багатьох російських засобах масової інформації і навіть у деяких наукових працях стало модою підмінити поняття «Древняя Русь», «древнерусский» простішими й декому вигіднішими «Русь», «русский». Ці нібито «дитячі пустощі» ведуть до далекосяжних висновків: Київська Русь — це просто Русь, та сама, що й Росія, а давньоруська мова — це «русский язык». Отже, виходить, що нинішня російська мова звучала ще в золотому столітті граді Києві, а це значить, що давньоруські мешканці Києва (та й усе слов'янське населення Київської Русі) — «русские», тобто росіяни. Коли і звідки взялися тут українці, які «захопили Київ» (так і пишуть деякі автори!), для багатьох залишається загадкою, яку й просять розгадати «публічно й чесно». Найбільш допитливі знаходять розгадку самі, посилаючись на відому гіпотезу акад. М. П. Погодіна, яку буцімто «незаслужено забуто». Коротко нагадаємо її суть. Ще в середині минулого століття акад. І. І. Срезневський, досліджуючи відношення народнорозмовної і книжної мови в Київській Русі, висловив необгрунтоване твердження про нібито надзвичайну близькість церковнослов'янської мови до давньоруської, про єдність книжної і живої мови в стародавньому Києві. Ці міркування підхопив і розвинув акад. М. П. Погодін: якщо книжна й жива мови в стародавньому Києві були майже тотожними, а книжна мова виявляє набагато більшу схожість з російською мовою, аніж з українською, це свідчить про те, що в стародавньому Києві споконвічно жили росіяни. Українці, за його гіпотезою, прийшли з-під Карпат і заселили спустошений татаро-монгольською навалою Київ аж у другій половині XIII ст.

Неспроможність гіпотези М. П. Погодіна абсолютно переконливо довів М. О. Максимович, який відразу ж відгукнувся на неї, після чого між обома вченими зав'язалося полемічне листування, не раз опубліковане й нині доступне для широкого читача. Відтоді минуло понад століття, і дослідження давньоруської історії й давньоруської мови зробило величезні успіхи. Усі пізніші студії давньоруської писемності, що базувалися на вивченні самих документів і фактів, а не на кон'юнктурних настановах, підтвердили слушність аргументації М. О. Максимовича про автохтонність українського населення на Середній Наддніпрянщині взагалі і в Києві зокрема, розкрили історичні передумови і сам процес формування ранніх східнослов'янських народностей, після чого гіпотеза М. П. Погодіна сприймається як прикре непорозуміння. Деякі нинішні спроби її реанімації викликані науковим невіглаством або політичним шарлатанством.

Навіть нинішня елементарна шкільна програма з вітчизняної історії забезпечує мінімум знань для орієнтації в етномовній ситуації в Київській Русі. Вже стало аксіомою, що спільна для всієї Давньоруської держави назва «Русь» виникла саме на Середній Наддніпрянщині й спочатку об'єднувала Київське, Чернігівське і Переяславське князівства (так звана «Мала Русь»). *Русь, русичі* — це самоназва східнослов'янських племен, яка після розпаду Київської Русі була успадкована й окремими східнослов'янськими народностями. Етнічне визначення «руський» у розумінні «український» ще з XIV ст. усталилося в західних регіонах України. Навіть у XIV ст. прикметник «руський» входив до назви різних українських політичних партій, літературних і наукових угруповань, альманахів та окремих праць тощо (пор., наприклад: *Головна руська рада* — перша українська (політична організація в Галичині, що виникла у Львові 2 травня 1848 р.; просвітне товариство «*Галицько-руська матиця*»; «*Собор руських учених*» (1848 р.); «*Руська трійця*» — українські письменники М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький; чотири томна «*Історія літератури руської*» (тобто української) О. Огоновського та ін.). Українці західних регіонів України називали (а

подекуди й досі називають) себе русинами. Цю ж назву зберігає українське населення Чехо-Словаччини, Польщі, Югославії, Румунії.

З огляду на несприятливі політичні обставини і відсутність української державності після розпаду Київської Русі термін *Русь* не став політичною атрибуцією на українській території. По-іншому склалася політична ситуація на північному сході Давньої Русі: Московське велике князівство, яке виділилося з Володимиро-Суздальського в першій половині XIII ст. і, успадкувавши деякі політичні й державні традиції Київської Русі, об'єднало навколо себе в одну централізовану державу навколишні землі, закріпило за собою назву *Русь*, *Московська Русь*. У ділових документах, починаючи з кінця XV ст., трапляється також і термін на позначення країни «Росия», «Россия», проте до кінця XVII ст. її частіше називали «Русью», «Русской землей» або «Московским государством». Із середини XVI ст. «Россией» стали називати всю сукупність земель, що увійшла на той час до Московської централізованої держави, а на початку XVIII ст. (за Петра I) російська держава дістала назву «Російської імперії», яка об'єднала, крім власне російського, також й іншоетнічні та іншомовні народи. Похідний від іменника «Россия» прикметник «російський» став означати належність до Російської імперії, а прикметник «русский» уже на початку XVI ст. був назвою російської народності. Згідно з цим російська мова називається «русским языком», а не «российским». У прикметнику «русский» злилися поняття «давньоруський» і «російський», що призводить до непорозумінь і навіть політичних спекуляцій. Пропозиція Д. С Лихачова увести прикметник «русський» від іменника «Русь», на відміну від «русский» у значенні «російський», не знайшла підтримки з боку російських філологів і широкої російської громадськості.

Розглядаючи мовну ситуацію в Київській Русі, слід насамперед зробити застереження, що широко вживане в науковій і навчальній літературі поняття «давньоруська мова» стосується лише давньоруської писемно-літературної мови, яка вживалася паралельно з церковнослов'янською мовою й виконувала державні та культурні функції на всій території Давньоруської держави. На народнорозмовному рівні ніякої єдиної «давньоруської мови» ніколи не було, а існували близькоспоріднені східнослов'янські діалекти, які ще від праслов'янського періоду в різних східнослов'янських ареалах відзначалися більш-менш виразними регіональними рисами. Київ, заснований приблизно у кінці V ст. н. е. як племінний центр наддніпрянських полян, містився в ареалі поліських говорів. Тому, цілком природно, основу київського мовлення від самого початку становили місцеві поліські діалектні особливості, виразне уявлення про які дають сучасні північноукраїнські говори. Серед фонетичних ознак старокиївського і навколишнього простонародного мовлення були, найвірогідніше, найбільш характерними: а) дифтонги [yo], [ye], [yi], [yі] або монофтонги [y], [y̥], [и] на місці етимологічного наголошеного [o] в так званих нових закритих складах і збереження його в ненаголошеній позиції (*кун', вурл, куен, вуел, куйн', вуїл; вїл, вил, кин', вїл; кін', але мосток, радос'т'*); б) дифтонг [ie] (зрідка монофтонг [i]) на місці наголошеного [ѣ] і монофтонги [e], [и] при звичайно твердому приголосному перед ним у ненаголошеній позиції (*д'їед, л'їес, на кон'їе; д'їд, л'їс, на кон'ї, але бедá, дедок, мешок*); в) вимова давнього наголошеного [ѧ] , як [‘a], а ненаголошеного — як [e] із звичайним твердим приголосним перед ним (*тел'а, спл'ат', але дeс'ет', пáмет', вони прóсет'*); г) відсутність наближення [e] — [и], [и] — [e] у ненаголошеній позиції (*селó, плетé, пливé, а не се"лó, пле"тé, пли"вé*); д) ствердіння [ц'] у звукосполученнях **ца, цо, цу** (*јулицá, хлопцá*); е) спорадичне поширення акання (*карова, малако*) і т. ін. У граматичній системі, очевидно, спостерігалось: а) переважання закінчень **-у, -ю** в давальному відмінку однини іменників чоловічого і середнього роду (*брату, селу, а не братові, селові*); б) закінчення **-е** в іменниках середнього роду після подовженого приголосного (*жит'т'é, лист'é*); в) усічені форми прикметників і займенників прикметникового відмінювання в називному відмінку однини чоловічого роду (*добрі, л'їетн'ї, такі*); г) часте вживання інфінітивів на **-т'** і **-т** (*ходить', возит', носить, робит*); д) переважання дієслівного суфікса **-ова-**, а не **-ува-** (*дивовáт', торговáт'*); е) конструкції давального відмінка з прийменником **к, ік** (*к серц'у, ік дому*); є) конструкції

родового відмінка з прийменником *л'а, л'е* (*л'а села, л'е хати*); ж) конструкції із сполучниками *да, дак, дик* «та, та й» і т. ін.

Цими та деякими іншими поліськими рисами відзначалося мовлення насамперед навколишнього сільського населення, яке поповняло мешканців Києва. Крім нього, завдяки широким економічним, дипломатичним, культурним та іншим зв'язкам Києва з багатьма країнами Заходу і Сходу в давньоруській столиці перебували численні урядовці, купці, монахи, дипломати, ремісники, дружинники з інших регіонів Київської Русі і з-за кордону. Вони користувалися місцевим типом усного мовлення — штучним койне, що являло собою строкату суміш елементів місцевого діалектного мовлення полян із стандартними мовними штампами і спеціальною професійною термінологією. Ця особлива говірка, задовольняючи широкі зв'язки столиці з іншими давньоруськими землями, в основних своїх рисах поширювалася на всі давньоруські міста внаслідок торговельних зв'язків, спільних військових походів, виконання різноманітних державних функцій тощо. Але єдиним засобом спілкування найширших народних мас — простих «кыян» — у центрі й на периферії Київської Русі залишалася живе народне мовлення, що мало в різних регіонах Давньоруської держави свої діалектні особливості.

У народному мовленні насамперед сільського населення безперервно й послідовно реалізовувались фонетичні й граматичні закони внутрішнього мовного розвитку, виникали різноманітні діалектні інновації, які з часом поділили давньоруську мовну територію на великі діалектні зони і в загальних рисах намітили контури, майбутнього діалектного членування східнослов'янських мов. На кінець XII ст. переважна більшість рис, характерних для українських діалектів, уже сформувалася. Але протоукраїнський діалектний масив із самого початку не був однорідний. На кінець XII і в XIII ст. на південній Русі виділялися три великі діалектні зони: галицько-волинська, карпатська й поліська, яка на півночі охоплювала майже половину сучасної білоруської мовної території. Російська народність і її мова склалися в північно-східному ареалі Київської Русі на базі територіальних діалектів у межах Володимиро-Суздальської, Московської, Ростовської, Муромо-Рязанської, Устюзької земель, а згодом — і Новгородської феодальної республіки. Білоруська мова формувалася в межах Полоцького, Смоленського, Туровського князівств і на землях так званої Чорної Русі (сучасна Гродненщина й північна Брестщина). Таким чином, Середня Наддніпрянщина до формування російської мови ніякого стосунку не має. Отож, визнаючи слушність і справедливість класичного твердження про Київську Русь як колыску трьох братніх народів — російського, українського і білоруського, — слід постійно мати на увазі той незаперечний факт, що жодне з цих «трьох немовлят» ніколи не качалося по всій колысці, а кожне з них мало в ній чітко відведене історією своє місце. Але вони спільно жилися давньоруськими писемномовними, літературними і художньо-культурними (архітектурними, живописними та ін.) традиціями.